

УДК 821.161.3.09+821.174.09

Мастацкае народазнаўства ў лірыцы (на матэрыяле вершаў Янкі Купалы і Яна Райніса)

© Бароўка В. Ю.

Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава”, Віцебск

У артыкуле на матэрыяле вершаў Янкі Купала і Яна Райніса аналізуюцца асаблівасці мастацкага народазнаўства ў лірычных творах. Абгрунтоўваецца дэтэрмінаванасць мастацкага народазнаўства ў паэзіі Янкі Купалы і Яна Райніса фактарамі сацыякультурнымі, асобнымі, творчымі, у тым ліку выбарам формы літаратурных твораў. Сцвярджаецца, што лірыка як род літаратуры абмяжоўвае магчымасці аўтара ў рэпрэзентацыі этна/нацыянальнага свету, дыктуе неабходнасць акцэнтаваць самае істотнае, кандэнсавать змест у лаканічных фразях, метафарызаваць з’явы і паняцці народазнаўчага пла-на. Асноўнымі сродкамі мастацкага народазнаўства ў вершах абодвух аўтараў выступалі мастацкі этнаграфізм у выглядзе разнастайных па характары і галінах узнёўлення малюнкаў народнага жыцця, сціслых, а нярэдка ў дадатак да гэтага і семан-тычна ёмістых дэталей, пейзажных замалёвак, а таксама фалькларызм. Падкрэсліваецца, што народазнаўчы план у лірыцы беларускага і латышкага паэтаў вызначаўся функцыянальнай палівалентнасцю, а яго культуралагічная функцыя істотна рэдукавалася ў параўнанні з семантыка-генератывнай.

Ключавыя словы: мастацкае народазнаўства, лірыка, культура, фалькларызм, этнас, стыль, нацыянальная літаратура.

(Искусство и культура. — 2012. — № 1(5). — С. 54-58)

Art anthropology in lyrics (on the material of poems by Yanka Kupala and Yan Rainis)

© Barouka V. Yu.

Educational establishment “Vitebsk State University named after P. M. Masherov”, Vitebsk

The article analyses peculiarities of artistic anthropology in lyrics on the material of the poems by Yanka Kupala and Yan Rainis. Determination of art anthropology in poems by Yanka Kupala and Yan Rainis by social and cultural, personal, creative factors, including choice of the form of a literary work, is grounded. It is stated that lyrics as a genre of literature limits the possibilities of the author to represent ethnic/national world, dictates the necessity to stress most essential, condense the content in laconic phrases, metaphorize phenomena and notions of anthropological type. Basic means of art anthropology in poems of both the authors were art ethnography in the form of different in the character and areas of renewal pictures of people's life, compressed, and sometimes semantically abundant details, nature depictions as well as folklorism. It is stressed that the anthropological side in the lyrics of the Belarusian and the Latvian poets was distinguished by functional polyvalence while its cultural function considerably reduced in comparison with the semantic and generative one.

Key words: art anthropology, lyrics, culture, folklorism, ethnos, style, national literature.

(Art and Culture. — 2012. — № 1(5). — P. 54-58)

Праблемы вывучэння народазнаўчага пракурсу ў літаратуры, пытанні на-цыянальнай ідэнтыфікацыі аўтараў і мастацкіх твораў пастаянна прыцягваюць увагу культуралагаў і літаратуразнаўцаў XXI стагоддзя, асабліва ў сувязі з працэсамі глабалізацыі і глакалізацыі. Звычайна даследчыкі асэнсоўваюць гэтыя праблемы на матэрыяле прозы або драматургіі, аднак для ўсебаковага спасціжэння іх мэтазгодна выкарыстоўваць і лірычныя творы з улікам

адметнасці лірыкі як роду літаратуры.

Мэта дадзенай работы – выяўленне асаблівасцей мастацкага народазнаўства ў лірычных творах шляхам аналізу вершаў Янкі Купалы і Яна Райніса. Выбар пісьменніцкіх імён дэтэрмінаваны тым, што ў творчасці кожнага з гэтых двух аўтараў пададзены свой варыянт асэнсавання нацыянальнай рэчаіснасці.

Лірыка – адзін з трох родаў прыгожага пісьменства. Тэарэтык і практык этнаграфіі

Адрес для корреспонденции: e-mail: dvkessibar@mail.ru – В. Ю. Бароўка

Ю. У. Брамлей слушна сцвярджаў: «Сярод выконваемых літаратурай шматлікіх функцый варта выдзеліць яе этнічную функцыю» [1]. Літаратура дае магчымасць пазнаёміцца з пэўным народам, яго этнічнай культурай. «Пад этнічнай культурай, – заўважаў С. А. Аруцёнаў, – мы маем на ўвазе сукупнасць толькі тых культурных элементаў і структур, якія валодаюць этнічнай спецыфікай, другімі словамі, якія ў вачах дадзенага этнасу, а таксама ў шэрагу выпадкаў яго акружэння выконваюць этнадыферэнцыруючую функцыю ў межах апазіцыі “мы – не мы” (ці “наша – не наша”). Тым самым яны адначасова выконваюць этнаінтэгрубуючую функцыю, садзейнічаюць усведамленню свайго адзінства па-рознаму, часта дысперсна раскіданымі часткамі дадзенага этнасу» [2]. Мастацтву слова адводзіцца дастаткова важная роля ў наладжванні дыялога паміж народамі, у рэпрэзентацыі пэўнай нацыянальнай рэчаіснасці. Літаратура – свайго роду сведчанне «анталагічнасці этнічнага» (К. К. Султанаў), яна дазваляе чытачу зразумець спецыфіку кожнай з літаратур свету, якая асабліва ярка выяўляецца ў творчасці найбольш таленавітых нацыянальных аўтараў. Лірыка – род літаратуры, адметны тым, што ў ёй на першае месца выходзяць не аб’ект, а суб’ект выказвання і адносіны суб’екта выказвання да ўзнаўляемага. Адлюстраванне праяў знешняга свету ў лірыцы служыць самавыяўленню лірычнага героя і аўтара твора. Акрамя таго, лірыцы ўласціва спалучэнне антынамічных пачаткаў: індывідуальнасць перажыванняў лірычнага суб’екта і агульначалавечы змест гэтых перажыванняў, эстэтычная аўтаномнасць твора і неабходнасць уліку пазатэкставых сувязей, максімальная канцэнтрацыя сэнсу ў кожным слове і ўключанасць кожнага слова ў агульны тэкст твора. Лірыка разам з тым здольная перадаваць прасторава-часавыя ўяўленні аўтара як індывідуальнасці і як прадстаўніка пэўнага этнасу, спалучаць перадачу пачуццяў людзей з лаканічнымі малюнкамі побыту і пейзажу.

Мастацкае народазнаўства – арганічная частка пісьменніцкай палітры Янкі Купалы і Яна Райніса. Янка Купала і Ян Райніс – класікі сваіх нацыянальных літаратур – беларускай і латышскай. Іх талент шматгранны: яны выступалі як паэты, драматургі, публіцысты, але набылі шырокую вядомасць галоўным чынам як паэты.

Гэта асэнсаванне і ўвасабленне сродкамі прыгожага пісьменства рэалій жыцця, характару чалавека як прадстаўніка пэўнага народа. У літаратурным творы аўтар імкнецца ахапіць элементы этнічнай гісторыі і культуры, падаць іх у вобразнай форме. Асоба пісьменніка адыгрывае надзвычай важную ролю ў мастацкім адлюстраванні рэчаіснасці ўвогуле, а этна/нацыянальнай у прыватнасці, у яе мадэляванні і міфалагізацыі сродкамі прыгожага пісьменства. Для прыкладу, вобраз туманнага Альбіёна міфалагізавалі англійскія паэты, шырокія прасторы Расіі адкрылі для сусветнага чытача і апаэтызавалі рускія пісьменнікі XIX–XX стагоддзяў. Нярэдка аўтарскі вобраз свайго ці чужой этна/нацыянальнай рэчаіснасці ствараецца на аснове інтуіцыі пісьменніка, а потым ён замацоўваецца ў свядомасці многіх пакаленняў чытачоў. Прыклады таму – Персія ў «Персідскіх матывах» Сяргея Ясеніна або прасторы прэрыі у творчасці амерыканскага празаіка Джэймса Фенімора Купера. Вядома, што Купер, калі пісаў свае раманы, амаль не бачыў індзейцаў, не быў у прэрыях, але, паводле Д. М. Урнова, «ваколіц возера Адсэга ў штаце Нью-Йорк для яго было дастаткова, каб ля вытокаў Суксвеганы пачалася традыцыя, якая ўвайшла ў склад сусветнай як амерыканская» [3]. Проза Джэймса Фенімора Купера – пераканаўчае сведчанне спецыфікі мастацкага народазнаўства на ўзроўні зместу і формы, бо, па аргументаваных вывадах Д. М. Урнова, Купер толькі прыблізна ведаў індзейцаў, не заўсёды адрозніваў плямёны, зблытаў магікан з магеканамі, і Ункас не быў магеканінам з Гудзона, не з’яўляўся сынам Чынгачгука, а Чынгачгук не аднае па-індзейску Вялікі Змей. У асэнсаванні народа майстрамі мастацкага слова спалучаюцца аб’ектыўна-пазнавальны і суб’ектыўна-творчы пачаткі, індывідуалізацыя і абагульненне. Праз адзінкавае, зменлівае пісьменнікамі раскрываецца агульнае, сутнаснае, нярэдка пры гэтым наглядаюцца завастрэнне рыс рэальнага свету, сімвалізацыя жыццёвых з’яў. Вынік мастацкага даследавання народа прадстае ў форме суб’ектыўных вобразаў аб’ектыўнага свету як плён дзейнасці пісьменніцкай фантазіі ў адпаведнасці з аўтарскім жыццёвым вопытам, творчымі ўстаноўкамі, ідэаламі, эстэтычнымі прынцыпамі канкрэтнага мастацкага метаду, сацыякультурнымі абставінамі часу.

Мастацкае народазнаўства як рэпрэзентацыя пэўнага народа і яго культуры. Яно накіравана або ўвогуле, або ў нейкі канкрэтны перыяд развіцця, што збліжае літаратуру з навукай, у прыватнасці, з гісторыяй, сацыялогіяй, этнаграфіяй. Яно выступае сродкам этнацыянальнай самаідэнтыфікацыі чытача і аўтара праз літаратуру, а таксама сродкам ідэнтыфікацыі чытачом вобразаў і аўтара твора з пэўным этнасам. Пры ўзнаўленні пэўнага этна/нацыянальнага свету пісьменнікі звяртаюцца або да рэпрадуктыўнага ўвасаблення, або да ўласнай творчай інтэрпрэтацыі рэчаіснасці і характару суайчыннікаў. У лірычным творы аўтар пазбаўлены магчымасці усеахопна паказаць нацыянальны рэаліі, але мае магчымасць увасобіць свае адчуванні, выкліканыя іх успрыманням. Л. Я. Гінзбург справядліва адзначала, што лірыка па сваёй глыбіннай сутнасці – «размова пра значнае, высокае, прыгожае (часам у супярэчлівым, іранічным праламленні); свайго роду экспазіцыя ідэалаў і жыццёвых каштоўнасцей чалавека» [4]. Янка Купала пазнаёміў «свет цэлы» з беларускім народам, стаў песняром яго духоўных памкненняў, стварыў псіхалагічны партрэт беларуса. У лепшым сэнсе слова яго паэзія народазнаўчая. Класік айчынай літаратуры – паэт ярка выяўленага рамантычнага светабачання, паўсядзённым побытам беларуса ў яго творах – сфера чужая не толькі рамантычна настроенаму лірычнаму герою, але і ўсёй грамадзе з-за сацыяльнай неўладкаванасці побыту. У вершы «Водклік з 29 кастрычніка 1905 г. у Мінску» (1905) лірычны герой паэта тлумачыў, чаму народ быў незадаволены сваім становішчам і асмеліўся пратэставаць:

Люд збудзіць хоча праўду з магілы,
Каб не марнелі думкі і сілы,
Меў бедны ўволю грошы і хлеба.
Бо й бедным такжа шмат чаго трэба,
Дарма, што бедны, дарма, што ўбогі,
Трэба капоту, лапаць на ногі,
Пачак запалак, пачак табакі,
Чарку гарэлкі зглуміць усякі,
Булку і скварку трэба на свята
Пачаставаці кума і свата [5].

Янка Купала акцэнтаваў жажлівую галечу, у якой існавала большасць сялян-беларусаў пачатку мінулага стагоддзя:

... І сівер ледзь хатні не верне,
І снегу не ўбывае,
А тут у свіронку – ні зерня,
Апошняя бульба ўцякае!
І сена няма ад Грамніцаў,
Саломкі той зараз не хваце;
Кабылка падбегчы баіцца,
Кароўка не хоча ўставаці [6].

Некаторыя вершы Янкі Купалы нагадваюць па стылёвых асаблівасцях эсэ ў вершаванай форме з выразным этнаграфічным планам («Мая хатка», 1907; «Сватаная», 1907). Этнаграфічна-бытавыя замалёўкі былі асабліва прыкметныя ў першым зборніку паэта. Цяжка не пагадзіцца з думкай акадэміка У. В. Гніламёдава, што ў «Жалейцы» «мастацка-паэтычнай увагай і прызнаннем песняра адзначаны самыя звычайныя прадметы сялянскай працы і побыту: саха, каса, тапор, лапці, хатка, дрэвы – вольха, ліпа, бяроза... Яны ўвасабляюць яго жыццёвую долю, аднак у гэтых дэталях раскрываюцца і замацоўваюцца не столькі рэальна-бытавыя падрабязнасці сялянскага жыцця ў натуральнасці іх зместу (як гэта было ў творах беларускай літаратуры да Янкі Купалы), колькі вобразныя згусткі паэтычных эмоцый аўтара...» [7]. Такі падыход паэта да бытавога матэрыялу абсалютна натуральны і прадывантаваны законамі адлюстравання свету, прынятымі ў лірыцы.

Этнаграфічныя факты, што траплялі ў поле купалаўскага зроку, трансфармаваліся ў адпаведнасці з аўтарскай задумай. Ступень іх мадыфікацыі ўзрастала па меры творчай эвалюцыі паэта. У некаторых, асабліва ранніх, вершах Янка Купала перадаваў настрой лірычнага героя, выкліканы пэўным народным святам ці выкананнем абраду («На Сёмуху», «Сёмуха», «Фэлькава вяселле», «Зажынкi», «Тканне намёткі»). Потым паэт звярнуўся да метафарызацыі лаканічных малюнкаў народных свят і абрадаў. Так, у вершы «Вялікдзень» (1909) веснавое свята Хрыстовага ўваскрасення асацыявалася з надзеяй на перамены да лепшага, з надыходам шчасця. Народнае паданне пра папараць-кветку ў вершы «Заклятая кветка» (1909) напоўнілася матывамі пошукаў шчасця і немагчымасці дасягнення мары:

Чуць толькі Купальскае свята
Набліжыцца ночкай сваёй,
Як папараць-кветкай заклатай
Чаруе няшчасных людзей...

З надзеяй, і верай, і сілай
Зуюль, куды б дзе ні зірнуць,
Праз высі, даліны, магілы
Па кветку бягуць і бягуць!
Тыц – стой!.. Глядзяць зорніцы-сведкі,
Пявун адгукнуўся ў сяле –
Ні ночы Купальскай, ні кветкі!
Усё затаілася ў мгле ...[8].

Лірыка Янкі Купалы пачатку XX стагоддзя была лірыкай высокіх грамадзянскіх пачуццяў. Фальклорны і этнаграфічна-бытавы план у ёй часта ўзмацняў грамадзянскі пафас твораў паэта. Для прыкладу, у вершы «Валачобнікі» (1914) Купала надаў вобразу валачобнікаў актуальнае публіцыстычнае гучанне. У пачатку верша паэт згадваў пра характэрны для беларусаў звычай валачобніцтва:

Штогод вясной, у дзень, вялікім званы,
Збіраюцца яны, як буслы, ў вырай,
І йдуць пад вокны гурмай абарванай,
Набожную жалёбу заводзіць шчыра.

Паны атласныя і зрэбныя сяляны
Вітаюць іх, як послаў з таго міру:
Той кіне свенчана яйцо, а той – мядзяк:
Якжабракоў, іх дорыць свой брат і чужак [9].

Паэт параўноўваў беларусаў з валачобнікамі, бо яны, як і валачобнікі, спадзяюцца на чужую міласць, жывуць на сваёй зямлі з чужой ласкі. Праз трансфармаваны этнаобраз Янка Купала асуджаў сацыяльную і нацыянальную інертнасць суайчыннікаў. Многія вершы паэта змяшчалі роздум пра гістарычна сфарміраваныя рысы характару беларусаў («Беларус», 1910, «Мая хата з краю», 1910, і інш.). Этнаграфічна-бытавы і фальклорны матэрыял у вершах Янкі Купалы галоўным чынам выконваў функцыю нараджэння новых сэнсаў.

Лірыка Яна Райніса таксама глыбока нацыянальная і народназнаўчая ў сваёй аснове. Латышскі паэт, у адрозненне ад беларускага, менш увагі надаваў узнёўленню бытавых дэталей. Нярэдка ён уводзіў абагульненыя вобразы людзей розных сацыяльных пластоў і роду заняткаў (сялян, рыбакоў, фабрычных рабочых, дэпутатаў, банкіраў). Так, у вершы «Селянін» (1883) Райніс выказваў сваё захапленне фізічнай сілай земляроба, які «нязрушна ўрос у зямліцу», «сілу бярэ з грудзей маці-айчыны». Родная зямля для латышка-

га паэта – гэта край палёў, лугоў, сенажацей, азёраў, лясоў, мора, асветленых сонцам. Варта падкрэсліць, што сонца – дамінантны вобраз яго творчасці. Надзвычай характэрнымі адзнакамі райнісаўскага пейзажу з'яўляюцца сосны. Вобразы гэтага дрэва як часткі нацыянальнага пейзажу нярэдка набывалі метафарычнае значэнне. Напрыклад, у вершы «Зламаныя сосны» (1901) яны становяцца сімвалам жыццязстойкасці. Калі паэт піша пра родныя мясціны, згадвае Латгалію, то імкнецца перадаць дэталі латгальскага свету, неадменнымі адзнакамі якога былі азёры, Даўгава, стругі, плытнікі, хутары («Даўгаўскае жыццё», 1924).

Нацыянальны каларыт і народназнаўчарэпрэзентатывы змест надавала вершам Яна Райніса выкарыстанне фальклорных вобразаў, этнаграфічна-бытавых дэталей. Паказальныя ў гэтых адносінах яго вершы «Старасвеччына» (1902), «На куццю» (1905), «Звеставанне сінічкі» (1905). У «Старасвеччыне» паэтызуецца народная спадчына і акцэнтуюцца яе старадаўнасць:

Па пожнях дзяўчаты вясну заклікаюць,
На ўзгорках Купалля агні палыхаюць.

Спіць бор патаемны і поўны нуды;
Там горы з крышталю, там замкі з вады;

З бяздоння русалкі салодка смяюцца,
Пад месяцам ноччу там здані віюцца... [10].

У вершы «На куццю» святы вечар успрымаецца лірычным героем паэта як час падрахункаў і падставы для пераменаў да лепшага. Паказальна, што гэты верш быў напісаны паэтам у 1905 годзе, калі ў цэнтры царскай Расіі і на яе нацыянальных ускраінах вельмі моцным былі спадзяванні на пазітыўныя змены ў грамадскім жыцці ў сувязі з рэвалюцыйнымі падзеямі. Сінічка ў творы «Звеставанне сінічкі» ў духу латышскай народнай трактоўкі выступае прадказальніцай вясны, лепшай будучыні. Як вядома, у беларускай народнай традыцыі такой птушкай з'яўляецца жаўрук, у беларусаў існуе і своеасаблівы абрад заклікання вясны, калі жанчыны выпякаюць жаўрукоў з цеста.

Ян Райніс звяртаўся таксама да апрацоўкі народных паданняў. Адным з персанажаў у латышскіх, у прыватнасці латгальскіх, народных паданнях выступае змяя. Як і ў этнічнай традыцыі, у творах Яна Райніса змяя прад-

стае ўвасабленнем вераломства. З гэтай прычыны той, хто распраўляецца са змяёй, «дзесяць грахоў адмольвае». Індывідуальна-асобаснае ўспрыманне свету латышскім паэтам карэгуе з народнымі ўяўленнямі. У вершы «Зерне між камянямі» (1906) аўтар параўноўваў паўсядзённасць з жорнамі, а чалавека – з зернем. Лірычны герой Яна Райніса, як лірычны герой Янкі Купалы, – чалавек, што ўсведамляе сваю непарыўную сувязь з прыродай.

Заклучэнне. Эстэтычнае пазнанне – гэта не толькі спосаб самапазнання, як слушна зазначыў Х.-Г. Гадамер, але і спосаб народпазнання, што істотна залежыць і ад волі мастака слова, і ад законаў літаратурнай творчасці, у прыватнасці, ад абранай аўтарам формы літаратурных твораў. Лірычны твор абмяжоўвае магчымасці аўтара ў рэпрэзентацыі этна/нацыянальнага свету, дыктуе неабходнасць паказваць самае істотнае, кандэнсаванасць змест у лаканічных фразях, метафарызаваць з’явы і паняцці. Мастацкае народазнаўства ў паэзіі Янкі Купалы і Яна Райніса дэтэрмінавалася фактарамі гісторыка-літаратурнымі, творчымі, асобаснымі. Асноўнымі сродкамі мастацкага народазнаўства ў творчасці пісьменнікаў выступалі мастацкі этнаграфізм у выглядзе разнастайных па характары і галінах узнаўлення малюнкаў народнага жыцця, лаканічных, а нярэдка ў дадатак да гэтага і семантычна ёмістых дэталей, пейзажных замалёвак, а таксама фалькларызм. Народазнаўчы план у лірыцы беларуска-

га і латышкага паэтаў вызначаўся функцыянальнай полівалентнасцю, аднак яго культуралагічная функцыя, як увогуле ў лірычных творах, істотна пацяснялася сэнсава-генератыўнай. Уласна народазнаўчы ракурс арганічна спалучаўся з адкрыццём складанасці вялікага свету і чалавечай душы і самахарактарыстыкай асобы аўтара-творцы.

ЛІТАРАТУРА

1. Бромлей, Ю. В. Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1973. – С. 52.
2. Арутюнов, С. А. Инновации в культуре этноса и его социально-экономическая обусловленность / С. А. Арутюнов // Этнографические исследования развития культуры: сб. ст. / Ин-т этнографии Акад. наук СССР; отв. ред.: А. И. Першиц, Н. Б. Тер-Акопян. – М., 1985. – С. 32.
3. Историческая поэтика: итоги и перспективы изучения: сб. ст.; редкол.: М. Б. Храпченко [и др.]. – М.: Наука, 1986. – С. 183.
4. Гинзбург, Л. Я. О лирике / Л. Я. Гинзбург. – Л.: Совет. писатель, 1974. – С. 8.
5. Купала, Я. Поўны збор твораў: у 9 т. / Янка Купала. – Мінск: Маст. літ., 1995–2003. – Т. 1. – 1995. – С. 52–53.
6. Купала, Я. Поўны збор твораў: у 9 т. / Янка Купала. – Мінск: Маст. літ., 1995–2003. – Т. 2. – 1996. – С. 52.
7. Гніламёдаў, У. В. Янка Купала: жыццё і творчасць / У. В. Гніламёдаў. – Мінск: Маст. літ., 2002. – С. 32.
8. Купала, Я. Поўны збор твораў: у 9 т. / Янка Купала. – Мінск: Маст. літ., 1995–2003. – Т. 2. – 1996. – С. 71.
9. Купала, Я. Поўны збор твораў: у 9 т. / Янка Купала. – Мінск: Маст. літ., 1995–2003. – Т. 3. – 1997. – С. 201.
10. Райніс, Я. Выбранае / Я. Райніс. – Мінск: Маст. літ., 1993. – С. 84.

Паступіла ў рэдакцыю 03.11.2011 г.